

کارکرد نهاد مزار در تحولات اجتماعی ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی

علی ایمانی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۱

چکیده:

مرگان‌اندیشی و معادباوری از اجزاء بنیادی نظام باورها در جامعه ایرانی است، اما چگونه مرگان‌اندیشی و معادباوری در بستر نهاد آرامستان در ایران متعین گردید و چه تأثیری بر تحولات اجتماعی و گفتمان‌های قدرت در ایران داشت؟ به نظر می‌رسد تبیین نهاد مزار راهی برای گشایش این گره باشد. مقاله حاضر با مسئله «نهاد مزار و تحول اجتماعی در ایران» و طرح این سوال که «چگونه مرگان‌اندیشی و معادباوری از طریق نهاد مزار مبداء تحولات اجتماعی و تغییر در نظام اجتماعی در ایران گردیده است» آغاز می‌گردد. تلاش پژوهش بر اینست که ضمن ارجاع به تئوری «نهادگرایی» به تبیین تأثیر نهاد مزار بر تحولات اجتماعی در ایران از انقلاب مشروطه تا عصر انقلاب اسلامی بپردازد. روش تحقیق تبیین علی و روش گردآوری اطلاعات مطالعات کتابخانه‌ای است. نتایج پژوهش مدخلی بر تبیین نهادهای قدرتمند اجتماعی در ایران است. به زعم مقاله حاضر نهادهای قدرتمند اجتماعی قادر به گفتمان‌سازی و نقش‌آفرینی موثر در تحولات اجتماعی هستند و نهاد مزار در ایران واجد این ویژگی است. نوآوری پژوهش حاضر تلاش محققانه برای تبدیل تبیین کارکرد نهادهای اجتماعی در ایجاد نظام دانایی و ایجاد تغییر اجتماعی از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی است.

واژگان اصلی:

نهاد، مزار، انقلاب مشروطه، انقلاب اسلامی، تحولات اجتماعی

^۱ . استادیار دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش ج.ا.ا، تهران، ایران (نویسنده مسئول) A,imani@casu.ac.ir

مقدمه

خاستگاه ظهور مسئله واقعیت محیطی-پیرامونی است، درباره واقعیت‌های محیطی پیرامونی باید گفت این واقعیت‌ها در شرایطی به مسئله منجر می‌شوند که در نظم موجود تغییر و جابجایی ایجاد کرده باشند (ساعی، ۱۳۸۷: ۴۰). نهاد مزار در ایران همه ویژگی‌های ایجاد تغییر در نظم اجتماعی را دارد. از نظر تاریخی نهاد مزار یکی از محمل‌ها و بسترهای فعالیت اجتماعی است. مرگاندیشی و معادباوری از ستون‌های فرهنگ اجتماعی ایرانیان است.

خداوند در سوره جمعه (آیه ۶ و ۷) به یهود می‌فرماید "بین ولی خدا بودن و مرگاندیش بودن رابطه وجود دارد." (علی ع) نیز می‌فرماید "انس من به مرگ مثل انس یک دختر به گردنبد است"، یا "مردم خوابند، وقتی می‌میرند بیدار می‌شوند". در تحولات تاریخ معاصر نیز معادباوری و مرگاندیشی و نهاد مزار نقش آفرین بوده است. از بست‌نشینی مشروطه‌خواهان در کنار بقاع متبرکه تا کفن‌پوشی آیت‌الله کاشانی در واقعه سی تیر و وصیت رهبر محصور جنبش ملی شدن صنعت نفت برای آرمیدن در کنار شهدای سی تیر ۱۳۳۱ خ. نهاد مزار در وقوع انقلاب اسلامی و سقوط رژیم پهلوی نیز بسیار موثر بود، به این ترتیب که در انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ خ، مراسم چله‌گیری شهیدان سلسله تظاهرات علیه رژیم شاه را تسریع نمود و همچنین بنیان‌گذار فقید ج.ا.ا در بدو بازگشت از تبعید در بهشت زهرا حضور یافت و مهمترین ابعاد نظام جدید سیاسی را تبیین و به اطلاع جهانیان رساند. مرگاندیشی و معادباوری در جنگ تحمیلی "عراق صدام" علیه "ایران اسلامی" نیز تحرک‌بخش بود و فرایند بسیج اجتماعی را با شهادت‌طلبی تسهیل نمود. دوران هشت‌ساله دفاع مقدس نمادی از شجاعت تاریخی معادباورانه است. شجاعت معادباورانه گستره‌ای به پهنای تاریخ قبل از اسلام دارد. در جنگ چالدران نیز سربازان ایرانی با شجاعت و ایمان معادباورانه می‌جنگیدند. جنگ نقطه ظهور اجتماعی مرگ است و انبوه مزارها و قواعد و آیین به خاکسپاری درگذشتگان نهاد مزار را شکل می‌دهد. از منظر نهادی نیز شغل تخصصی یک قشر اجتماعی به انجام آداب و مراسم و سنت به خاکسپاری درگذشتگان اختصاص دارد. نهاد مزار در حوزه هنر و فیلم مخصوصاً در دوره ج.ا.ا از اهمیت نمادین برخوردار بوده است. هرگونه معنویت‌گرایی و معاداندیشی با تصویری از آرامستان به مخاطب منتقل می‌گردد. بنابراین نهاد مزار از فراوانی تکرار در

سیمای ج.ا.ا. برخوردار است. بعد دیگر نهاد مزار اقتصاد سیاسی آن است. جایگاه و قیمت قبر میزانی برای تقسیم شهروندان به فقیر و غنی است. وجه دیگر نهاد مزار جایگاه آن در سیاست‌گذاری شهری است، بخش مهمی از ظرفیت‌های سیاست‌گذاری شهری صرف توسعه نهاد مزار است. نهاد مزار پس از پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز جنگ تحمیلی متناسب با افزایش آمار شهدای جنگ توسعه یافت. نوآوری این پژوهش تبیین تحولات اجتماعی ایران با تاثیرپذیری از نهاد مزار است.

پیشینه پژوهش

جدول شماره ۱- پیشینه پژوهش

ردیف	عنوان پژوهش	نام پژوهشگر	محل انجام پژوهش	خلاصه و یافته اصلی پژوهش
۱	تحلیل شیوه‌ها و ابعاد نهادسازی در روند ساخته شدن دولت پس از انقلاب از منظر نهادگرایی تاریخی	سیدسعید میرترابی	فصلنامه دولت-پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۹۶، صفحات ۴۱-۱	انقلاب ایران دگرگونی عمیقی در بنیادهای نظم سیاسی جامعه به همراه آورد و به پایه‌ریزی نهادهای تازه‌ای در ساخت قدرت و دولت پس از انقلاب یاری رساند. دغدغه پژوهش واکاوی چگونگی توفیق نخبگان انقلابی، در ساخت نهادهای کارآمد دولت است. مهمترین ادعای مقاله در قالب فرضیه این است که نخبگان انقلابی ایران در سه سال نخست پس از پیروزی انقلاب، در مواجهه با بحرانهای پیش رو و مقتضیات ایجاد نظم سیاسی نوین، به نهادسازی از پایین متوسل شدند که نتیجه آن ایجاد

<p>نهادهای توانمند در حمایت از رژیم سیاسی جدید) همانند ولایت فقیه، شورای انقلاب (و استقرار و تثبیت نظم سیاسی نوین) همانند کمیته- های انقلاب اسلامی و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی (بوده است. مقاله در تشریح رویدادهای مرتبط با ساخت نهادهای دولت در سالهای اولیه انقلاب که از آن با عنوان لحظه سازنده نهادها یاد شده، از رویکرد نهادگرایی تاریخی و روش تاریخی-علمی متکی بر این رویکرد بهره گرفته است. مقاله نشان می‌دهد که دستکم یکی از عوامل مهم قابلیت بالای نظام انقلابی در مهار و مدیریت بحران- های متعدد پیش رو موفقیت پروژه نهادهای آن بوده است.</p>				
<p>از آنجایی که توسعه پایدار شهری از دهه ۸۰ قرن بیستم در بسیاری از شهرهای جهان مطرح شده است و به تبع آن در ایران نیز مورد توجه قرار گرفته و در اهداف برنامه توسعه مطرح است، لذا مسئله</p>	<p>فصلنامه علمی پژوهش باغ نظر مرکز پژوهشی هنر، معماری و شهرسازی نظر شماره هفده / سال</p>	<p>۱- سعید حقیر ۲- یلدا شوهانی زاد</p>	<p>چگونگی- ارتقای جایگاه گورستانها در جوانب- فرهنگی و اجتماعی</p>	<p>۲</p>

<p>روند متروک و فرسوده شدن گورستان‌های درونشهری در شهرهای ایران، و همچنین تک و کلان گورستانی شدن در آنها، به عنوان یکی از موانع دستیابی به توسعه پایدار شهری، امری قابل توجه و تأمل برانگیز به نظر می‌رسد. روش مورد استفاده در این مقاله، راهبرد تحقیق کیفی با رویکرد نظریه‌های زمینه‌ای است. لیکن رویکرد این مقاله ابتدا بر لزوم توجه به جنبه فرهنگی در توسعه پایدار است و در این راستا به بیانیه یونسکو در رابطه با تنوع فرهنگی می‌پردازد. سپس با علم بر نقش فرهنگی و اجتماعی گورستانها در شهر در کنار آگاهی از جوانب اجتماعی، فرهنگی و زیست-محیطی توسعه پایدار، به بیان راه کارهایی برای ارتقای نقش گورستانها در شهرهای ایران، به سوی دستیابی به توسعه پایدار پرداخته شده است به طور کلی پیشنهادی مبنی بر ترکیبی از چهار</p>	<p>هشتم / تابستان ۱۳۹۰</p>		<p>توسعه پایدار شهری در ایران</p>	
---	--------------------------------	--	---	--

<p>برنامه ذیل مطرح می‌شود:</p> <p>۱. بازیابی، احیا و ارتقای کیفی گورستان‌های تاریخی موجود</p> <p>2 گسترش این گورستان‌ها بنا به موقعیت و کاربری‌ها در بافت- اطراف</p> <p>3. مکان‌یابی مزارهای جدید در موقعیتهای مکانی و فضایی مناسب داخل شهر در قالب کاربریهای متناسب با آنها؛ نظیر کاربریهای فرهنگی و به خاک سپردن بزرگان در زمینهای همخوان با آن در جوار این فضا</p> <p>۴. بهره‌گیری از گورستانها به منزله فضای سبز شهری.</p> <p>به نظر می‌رسد در اجرای هر یک از این چهار برنامه پیشنهادی، که در بدنه اصلی مقاله به توضیح و تفصیل آن پرداخته خواهد شد، توجه به جوانب گوناگون فضای گورستان ضروری است.</p>				
<p>بررسی تطبیقی معاد در کتب عندین، اوستا، تلمود و قران کریم موضوع اصلی این پژوهش است.</p>	<p>فصلنامه پژوهش دینی، شماره 30، بهار و تابستان</p>	<p>۱- غلامحسین ن</p>	<p>بررسی تطبیقی معاد در کتب اوستا، عهدین،</p>	<p>۳</p>

<p>بر اساس این پژوهش، مسأله معاد در کتب اوستا، عهدین، تلمود و قرآن کریم صراحتاً ذکر شده است و تنها در اسفار پنجگانه تورات سخن صریحی بر این مطلب نیست. در عهد عتیق سخنی در مورد اوصاف بهشت ذکر نشده، ولی در اوستا و عهد جدید برای بهشت و صافی کلی مانند جایگاه آسایش و خوشی، بهترین زندگی و زندگی جاوید ذکر شده است. اوصاف بهشت و نعمت های آن با جزئیات بیشتر و بسیار شبیه به آنچه که در قرآن کریم ذکر شده است در سنت شفاهی یهود یعنی «تلمود» و کتب زرتشت یافت می شود و این مطلب ناشی از منشأ واحد این کتب و الهی بودن آن هاست. علاوه بر این مبحث معاد و اوصاف بهشت در قرآن کریم نسبت به کتاب های ادیان زرتشت، یهود و مسیحیت، از جامعیت و دقت خاصی برخوردار است و این مسأله</p>	<p>۱</p>	<p>أعرابی ۲-محمد معظمی گودرزی</p>	<p>تلمود و قرآن کریم با تأکید بر اوصاف و ویژگی های بهشت</p>	
--	----------	---	---	--

				<p>نشان از تحریف کتب آسمانی پیشین، قرار گرفتن دین اسلام در مرحله‌های فراتر در سیر تکاملی ادیان و نقش مهیمن بودن قرآن کریم نسبت به سایر کتب آسمانی است.</p>
۴	<p>سنخ‌شناسی تصویری از مرگ و فرایندهای رویارویی با آن، مطالعه موردی شهر گیلان</p>	<p>۱- علی یعقوبی ۲- سیده زهرا میرحجازی</p>	<p>جامعه‌شناسی کاربردی سال سیام، شماره پیاپی (47)، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸ تاریخ- دریافت: ۹۷/۵/۸ تاریخ- پذیرش: ۹۷/۹/۳ 881-808ص</p>	<p>بر اساس این پژوهش مرگ امری پیچیده است و افراد از فهم محتوای آن عاجزند. یکی از دلایل مرگ‌هراسی، ناشناخته بودن و ابهام آن است. هدف این مقاله سنخ‌شناسی و فهم پدیدگی مرگ بین مردم استان گیلان است و در آن، با تکیه بر روش کیفی و نمونه‌گیری هدفمند از مصاحبه‌های نیمه-سازمان‌یافته و فردی با 50 نفر از شهروندان استان گیلان استفاده شده است؛ سپس تحلیل مصاحبه‌ها به شیوه نظریه زمینه‌ای انجام شد. بر مبنای یافته‌های پژوهش بیشتر مصاحبه‌شوندگان به جهان پس از مرگ باور داشتند؛ اما برخی روایت دینی و گروهی روایت اخلاقی از مرگ داشتند. از لحاظ</p>

<p>ایماژ یا تصویر از مرگ نیز آنها به چهار گونه تقسیم شدند: آخرت- اندیش، فنااندیش، ابهام‌اندیش و انطباق‌اندیش. درباره دلایل مرگ-هراسی نیز برخی مصاحبه‌شوندگان در گونه سازگارند و از مرگ‌هراسی ندارند؛ اما بعضی به دلایل پیامدی، برخی به دلایل جدایی و گسست از این دنیا و گروهی دیگر به دلیل نداشتن شناخت و ابهامات ناشی از مرگ دستخوش مرگ-هراسی‌اند. مفهوم مرکزی دلایل مرگ‌هراسی در این پژوهش، «نیستی و ناشناختنی بودن مرگ» است.</p>				
---	--	--	--	--

مبانی نظری و ادبیات تحقیق

این پژوهش در پی تبیین نقش نهادی مزار در تحولات اجتماعی ایران معاصر است. آرامستان در بوم-زیست ایران از قدمت برخوردار است. قبور درگذشتگان مخصوصاً در ایران قبل از اسلام مورد تکریم ایرانیان بوده است. آرامستان کوه خواجه در زابل سیستان که متعلق به قبل از اسلام است یادآور جایگاه مهم نهاد مزار در ایران است. بنابراین در این پژوهش بر تأثیرگذاری نهادی آن تأکید می‌گردد.

نهادها در اشکال مختلف آن، حیات انسانی را در بر گرفته و کنش‌های فردی و جمعی به شدت متأثر از این نهادهاست. هرچند مطالعه اشکال مختلف نهادها از ذهنی (مانند هنجارها و عادات) تا عینی (سازمان‌های تشکیل‌دهنده دولت)، همواره مورد توجه مطالعه‌کنندگان کنش‌های فردی و جمعی

بوده است.

در روش پژوهش نهادی، نهادها اغلب متغیری در نظر گرفته می‌شوند که نقش مستقلاً در حیات اجتماعی ندارند. نقطه تمرکز و تأکید اصلی این رویکرد بر این نکته است که نهادها در اشکال مختلف آن هم بر روندها و هم بر نتایج کنش‌های سیاسی تأثیر می‌گذارند و بدون توجه به نقش شکل‌دهنده این متغیرها در حیات اجتماعی، تبیین‌های ما از پدیده‌ها تبیین‌های ناقص و یکسویه خواهد بود. نهادگرایان نشان می‌دهند که چگونه نهادها با سازوکارهای بسیار پیچیده محدودیت‌هایی بر رفتار کنشگران اعمال می‌کنند و هم از خصلتی امکان‌ساز برخوردارند نهادها از این طریق رفتار کنشگران را در مسیر خاصی جهت می‌دهند. ولی این بدان معنا نیست که رابطه نهادها و کنشگران، رابطه یک‌سویه و ایستا است. نهادگرایان می‌کوشند تا ذیل ارایه تبیینی از مقوله «تغییر نهادی»، رابطه دوسویه و متقابل نهادها و کنش‌گران و به تبع آن ساخت نهادی و ساخت اجتماعی را تبیین کنند. پژوهشگر در این مقاله روند تحولی تاریخی و نهایتاً تنوعات نقش‌آفرینی نهاد مزار در تحولات اجتماعی ایران را بر اساس مدل مفهومی صفحه بعد تبیین می‌نماید:

اجزاء مهم نهاد مزار بر اساس مدل مفهومی به شرح زیر تبیین می‌گردد:

فرهنگ مرگ‌اندیشی و معادباوری

انسان اساساً تنها موجود مرگ‌اندیش است. مرگ‌اندیشی نوعی خودآگاهی به حیات انسانی است؛ اما این مرگ‌اندیشی با پیام رسولان الهی و بشارت به وجود دنیای دیگر با معادباوری به نقطه امید تبدیل گردید. به این ترتیب عقیده به معاد همواره یکی از مهمترین اصول ادیان الهی بوده است، به طوری که تقویت این باور در جوامع بشری از دغدغه‌های فرستادگان الهی بوده است. (معادآموزی، شریفی: ۱۳). در اسلام نیز اعتقاد به معاد از اهمیت زیادی برخوردار است و آیات و روایات زیادی بر وجود آن و برانگیخته شدن انسان‌ها بعد از مرگ اشاره می‌کنند^۱. روزی که همه انسان‌ها زنده می‌شوند و در دادگاه عدل الهی حضور می‌یابند و پس از رسیدگی به اعمال آنان، خداوند به نیکوکاران نعمت می‌دهد و بدکاران به دلیل

^۱ برای نمونه نک: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ» (نساء: ۸۷)؛ «رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِعَادَ» (آل عمران: ۹)؛ برای اطلاع بیشتر به کتاب معاد در قرآن، آیت الله جوادی آملی مراجعه شود.

اعمال ناشایست خود گرفتار عذاب می‌شوند. امید به بشارت و ترس از عقوبت در جهان آخرت مرگ-اندیشی انسان را به معاداندیشی مجاهدانه تبدیل نمود، بنابراین مجموعه آداب و اعمالی که منجر به فرجام نیک می‌گردید و راهنمای آن در کتب آسمانی معرفی شده بود منجر به شکل‌گیری نهادهایی برای فرجام‌اندیشی نیک و اعراض از عقوبت بد گردید.

به این ترتیب معادباوری آن شد که آدمی باوری عمیق به سرای ابدی داشته باشد و محوریت زندگی خود را بر این اصل قرار دهد. در دین مبین اسلام نیز بعد از اصل توحید، معاد مهمترین اصل دینی و اسلامی است. معاد از ضروریات دین اسلام بوده و پذیرش آن بر هر مسلمانی واجب است. (مطهری، معاد: ۹-۱۰). حدود ۱۲۰۰ آیه از قرآن درباره معاد است (پیام قرآن، مکارم، ج ۵: ۱۷). در قرآن کریم ایمان به روز قیامت در کنار ایمان به خداوند و عامل رستگاری معرفی شده است.^۱ ایمان به معاد، نگرش انسان را به هستی تغییر می‌دهد و فرد معادباور به زندگی نگاه عمیق‌تری دارد. از نظر او دنیا همانند کشتزارِ آخرت است^۲ و لذا برای رسیدن به سعادت اخروی تلاش می‌کند. و به این ترتیب معادباوری به فرهنگ مسلط در یک جامعه تبدیل می‌گردد.

باور به روز جزاء، یکی از بهترین روش‌ها در جهت‌دهی به رفتار آدمیان و اصلاح اوست و نقش مهمی در پرورش روح انسان دارد (معادباوری، مقیمی: ۸۱). اهمیت این موضوع تا بدان جاست که در پرتو باور به قیامت زمینه برای تحقق جامعه‌ای توحیدی فراهم می‌شود. (مجله پاسدار اسلام، تیر ۱۳۷۶، ش ۱۸۷). مرگ‌اندیشی و معادباوری وقتی به فرهنگ مسلط تبدیل گردد آنگاه می‌تواند مبدا زایش نهاد در جامعه نیز باشد و نهاد آرامستان محصول این فرهنگ است. یکی از عوامل مؤثر در زنده نگه داشتن یاد مرگ و قیامت در دل‌ها، رفتن به آرامستان است. زیارت اهل قبور و نگاه کردن به قبرها و سنگ‌های متلاشی شده و دعا و طلب استغفار برای مردگانی که روزگاری با ما در این دنیا زندگی می‌کردند و اکنون در میان ما نیستند تأثیر زیادی در گرایش به آخرت دارد.^۳ حضرت فاطمه (س) بر مزار گذشتگان و

۱- «... مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمَلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۶۲)

۲- قَالَ الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «الدُّنْيَا مَرْزَعَةُ الْآخِرَةِ». (عوالي اللئالی، ابن ابی جمهور، ج ۱: ۲۶۷)

۳- «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ قَالَ: «... فَرُورُوهَا، فَإِنَّهَا تُرْهَدُ فِي الدُّنْيَا، وَ تُدَكَّرُ الْآخِرَةَ». (سنن ابن ماجه، ابن ماجه، ج ۳: ۹۵)

شهدا حاضر می‌شد و با دعا و طلب آمرزش و گریه بر آنان اعتقاد خویش به جهان پس از مرگ را مستحکم می‌کرد^۱.

– آرامستان عمومی

در بسیاری از نوشته‌های پارسی مترادف مزارآرامگاه، تربت، آستانه، حرم، خاک جا، قبر، گور، لحد، مثنوی، مدفن، مرقد، مقبره، ضریح، بکار برده شده است. گورستان، قبرستان، مزارستان یا آرامستان محل دفن اجساد انسان است. در برخی کشورها (همانند بخشی از کشور هندوستان) مردگان را می‌سوزانند ولی در اکثر نقاط جهان آنها را به خاک می‌سپارند با این تفاوت که مسیحیان در تابوت و مسلمانان بدون تابوت مردگان را در خاک گورستان دفن می‌کنند (میرشکاری، ۱۳۹۲: ۹۹).

آرامستان عمومی قدمتی به تاریخ زیست بشر دارد. آرامستان‌ها در خاورمیانه که محمل ظهور سه دین بزرگ یهود، مسیحیت و اسلام است از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. بزرگ‌ترین گورستان در جهان اسلام، قبرستان وادی السلام در نجف اشرف می‌باشد. این گورستان علاوه بر وسعت، از لحاظ قدمت نیز کهن‌ترین گورستان جهان می‌باشد. وجود مقام هود و صالح و گنبد و بارگاه بر فراز قبر آن دو پیامبر عظیم‌الشأن و تصریح معصومان بر دفن آنها در این مکان از قدمت بسیار زیاد این مکان حکایت می‌کند. دفن آدم ابوالبشر و نوح پیامبر در نجف اشرف و در داخل ضریح امیرمؤمنان (ع) دلیل روشنی است بر این که قدیمی‌ترین مقبره بر فراز کره خاکی در همین منطقه است (طوسی، ۱۴۰۷: ص ۳۴).

اساساً تحلیل جامعه‌شناختی دین بدون پرداختن به مرگ ابتر و بی‌نتیجه است. برای مثال مولف کتاب آخرت و خدا هدف بعثت انبیا بر وجه آخرت‌گرایانه دین تأکید می‌نماید (بازرگان، ۱۳۳۳: ۲). آرامستان نقطه اتصال نهادی دنیا به آخرت در جامعه‌شناسی دین و مخصوصاً سه دین بزرگ جهان است. نهاد آرامستان در دین زرتشت و تمدن ایران قبل از اسلام نیز جایگاه مهم داشت. جنگ‌ها در تاریخ وجه احترام و حتی تقدس نهاد آرامستان را افزون نمودند. زیرا قهرمانان واقعی دفاع از میهن در آنجا می-

۱ - عَاشَتْ فَاطِمَةُ عَلَيْهَا السَّلَامُ بَعْدَ أَبِيهَا حَمْسَةَ وَ سَبْعِينَ يَوْمًا لَمْ تُرْ كَاشِرَةٌ وَ لَا ضَاجِكَةٌ تَأْتِي قُبُورَ الشُّهَدَاءِ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ مَرَّتَيْنِ - الْإِسْتِثْنَاءُ وَ الْحَمِيْسُ... (الكافي، كليني، ج ۳: ۲۲۸؛ و نیز دعائم الاسلام، ابن حيون، ج ۱: ۲۳۹).

آرمیدند. در جنگ جهانی دوم سه سرباز ایرانی یک تیپ زرهی ارتش متجاوز شوروی را برای چند روز در آن سوی جلفا متوقف می‌نمایند و اکنون قبور این سه سرباز محل تکریم ایرانیان است و به همین ترتیب شهدای جنگ چالدران مورد تکریم ایرانیان هستند. نهاد آرامستان در تحولات اجتماعی ۱۵۰ سال اخیر ایران نقش آفرینی کرد. در انقلاب مشروطه شهادت یک طلبه در تظاهرات عدالتخواهی و تشییع این شهید به سمت آرامستان تهران نقطه عطف بروز تحول اجتماعی بزرگ انقلاب مشروطه گردید. در جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران رهبر معمم (آیت‌الله کاشانی) و رهبر مکملی جنبش (دکتر محمد مصدق) از ابعاد مناسبی مرتبط با نهاد آرامستان استفاده نمودند. آیت‌الله کاشانی در قیام سی تیر ۱۳۳۱ خ بصورت کفن‌پوش در صدر رهبری تظاهرات قرار گرفت. شهدای این تظاهرات که شهدای قیام سی تیر نام گرفتند در آرامستان ابن‌بابویه در دل خاک غنودند. در ادامه جنبش وقتی که محمد مصدق پس از کودتا به تبعید فرستاده شد، وصیت نمود که جنازه وی در کنار شهدای سی تیر در آرامستان ابن‌بابویه به خاک سپرده گردد. اما شاه اجازه دفن مصدق در قبرستان ابن‌بابویه را هرگز نداد (نجاتی، ۱۳۹۷: ۱۶۳).

در عصر انقلاب اسلامی نقش آفرینی نهاد آرامستان مهم‌تر گردید. زیرا پس از وقوع جنگ تحمیلی هشت‌ساله، نهاد آرامستان به بخشی از زندگی ایرانیان تبدیل شد. بهترین جوانان وطن در یک دفاع میهنی به شهادت می‌رسیدند و با تشییعی باشکوه راهی آرامستان می‌گردیدند. قبور آنان محمل زیارت دائم میلیونها ایرانی از سراسر کشور بود. برای مثال پدر شهید محمد مکاری بصورت دائم در کنار آرامگاه فرزند خویش بیتوته کرده بود.^۱ وقتی که با تشییع صدها هزار شهید، آرامستان به واقعیت پرتکرار زندگی ایرانیان تبدیل گردید و نهاد انقلابی بنیاد شهید بخشی از فعالیت خویش را ساماندهی قبور شهدا قرار داد. نهاد آرامستان از اجزایی نهادی برخوردار است و برگزاری مناسک و مراسم بخاک‌سپاری درگذشتگان از اجزاء این پیکره نهادی است. در عصر انقلاب اسلامی که موج توفنده اجتماعی آن از دیماه ۱۳۵۶ خ آغاز گردید، مراسم تشییع پیکر شهیدان بستر تشدید تظاهرات ضد رژیم شاه گردید. وقتی که در قیام نوزده دیماه ۵۶ در قم شماری از تظاهرکنندگان به شهادت رسیدند، مراسم چله آنان در تبریز به تظاهرات ضدحکومتی تبدیل گردید. به همین ترتیب چله‌گیری شهیدان به تظاهرات در شهرهای اصفهان، شهرضا

^۱ - تجربه پژوهشگر از ارتباط عاطفی یک پدر با فرزند خویش در روستای قلعه امجدی در شهرستان سنقر کلیایی در سال ۱۳۶۱ خ

و شیراز ختم گردید (ایمانی، ۱۳۹۶: ۸). تشییع هر شهید به سمت آرامستان در هر شهری فرایند تظاهرات ضد رژیم را تشدید می‌کرد. آرامستان یکی از کانون‌های بسیج اجتماعی علیه رژیم شاه گردید و این نقطه استراتژیک از دید رهبران انقلاب مغفول نماند. زیرا خون و تابوت و آرامگاه شهید حرکت‌آفرین بود. امام خمینی (ره) رهبر فقید انقلاب اسلامی نیز قبل از رفتن به تبعید خود را عزادار شهدای ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ خ اعلام نمود و در بازگشت از تبعید در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ خ در بهشت زهرای تهران حضور یافت و در واقع به زیات قبور شهدای انقلاب اسلامی رفت و منشور نظام سیاسی جدید را از گلزار شهدای بهشت زهرا به جهانیان اعلام نمود. بنابراین اهمیت نمادین و تحول‌ساز نهاد آرامستان عیان می‌گردد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز دوران هشت‌ساله دفاع مقدس وجه تقدس نهاد آرامستان با آرمیدن شهیدان دفاع افزون‌تر گردید. بطوریکه در بازدیدهای رسمی مقامات از شهرهای مختلف حضور در آرامستان شهر و ذکر فاتحه بر شهیدان آن دیار از اجزاء اصلی مراسم بازدید بود. به این ترتیب نهاد آرامستان توسعه یافت و آباد گردید و مورد تکریم و ستایش توده‌های مردم و تصمیم‌گیران سیاسی و اجتماعی قرار گرفت. در تکریم آرامگاه شهیدان، امام خمینی ره چنین می‌گوید "همین تربت پاک شهیدان است که تا قیامت مزار عاشقان و عارفان و دلسوختگان و دارالشفای آزادگان خواهد بود (صحیفه امام؛ ج ۲۱، ص ۹۲-۹۳).

از آنجا که هرگونه سیاست‌گذاری شهری در حوزه مزات پی‌آمدهای اقتصادی دارد، بنابراین تبیین مقوله اقتصاد در نهاد آرامستان از اهمیت برخوردار می‌گردد. قبور شهدای انقلاب اسلامی در هر شهری جایگاه خاصی به خویش اختصاص داد. در بهشت زهرای تهران قطعه ۲۰ به شهدای انقلاب اسلامی اختصاص یافت. با آغاز جنگ تحمیلی و طولانی شدن جنگ در واقع قبور شهدا افزون گردید. بیشترین آمار شهدای دفاع مقدس به عملیات کربلای ۴ و ۵ اختصاص یافت. در این دو عملیات بین ۴۰ تا ۴۹ هزار نفر به شهادت رسیدند در این دوره قبور شهدا از احترام و تقدس خاصی برخوردار بودند. بر بام خانه‌های شهیدان و به همین ترتیب بر آرامگاه آنان نیز پرچم سرنگ ایران افراشته بود. فراوانی مراجعات زائران و قاریان فاتحه بر سر مزار شهیدان بر اهمیت سیاسی و اجتماعی نهاد آرامستان افزود. آرامستان‌های شهرها توسعه یافتند. کثرت جمعیت و توسعه کمی و کیفی شهرها بر توسعه آرامستان نیز تأثیرگذار بود. ساماندهی نهاد آرامستان یکی از فعالیتهای شهرداری و بنیاد شهید در دهه ۷۰ خ بود. برای

سامان‌دهی گلزار شهدا در دهه ۷۰ به‌طور غیررسمی تلاش‌هایی تحت عنوان بهینه‌سازی گلزارهای کشور در چند شهر انجام شد. مجموعه همین فعالیت‌ها قبل از آغاز رسمی سامان‌دهی گلزار شهدا منجر به سامان‌دهی ۳۳۸ گلزار و ۷۸۲۶ مزار شهید شده بود. از سال ۱۳۸۳ خ در تعداد زیادی از گلزارهای شهدای کشور، یکسان‌سازی قبور انجام گرفت و طی این اقدام، سنگ مزار و ویت‌رین‌های بالای سر هر مزار شهید که به‌خاطر ماندگار خانواده‌های شهدا تبدیل شده بود، برداشته شد. در دل ویت‌رین‌هایی که برچیده شد اما خاطرات زیادی وجود داشت؛ از پلاک و گل‌های خشک‌شده گرفته تا بخش‌هایی از دست‌نوشته‌ها، عکس‌های دوران کودکی و جوانی شهدا، آگهی کاغذی رنگ‌ورورفته شهادت و خیلی یادگارهای دیگر که برای خانواده شهدا ارزش بود و معنویتی خاص به مزار شهدا می‌بخشید. سنگ‌های قدیمی مزار نیز با وجود چیدمان نامنظم، نظم معنایی زیبایی از خاطرات خانواده‌های شهدا را در خود داشت. اما همه آن خاطرات زیبا محو شد، تمام سنگ‌های مزار نابود شد

رهبر معظم انقلاب نیز بعد از زیارت قبور شهدا در روز ۱۱ بهمن سال ۱۳۹۷ خ اعلام کردند: «یکی از کارهای بدی که بعضی از مدیران گلزارهای شهدا انجام می‌دهند، این کار غلط یکسان‌سازی قبور شهدا است. این [جا] خوب است؛ همین درست است، بیایند صاحبان این شهدا، پدرانشان، مادرانشان، فرزندان‌شان، همسرانشان، علامتی داشته باشند، عکسی داشته باشند، این خوب است. این شکل، شکل طبیعی است. هیچ لزومی ندارد که ما این [علامت‌ها] را صاف کنیم، به خیال اینکه می‌خواهیم زیباسازی کنیم. زیبایی هر جایی و هر چیزی به حَسَب خودش است؛ زیبایی انسان، زیبایی باغ، زیبایی قبرستان، زیبایی هر چیزی را باید به حَسَب خودش محاسبه کنیم (سایت مشرق نیوز، ۱۱ بهمن ۹۷).

انتشار بیانیه‌های دانشجویی با عنوان «کودتای فرهنگی در گلزارهای شهدا»، اعتراضات و تجمعات مردمی توسط خانواده‌های شهدا در گلزارها، انتشار نامه‌های اعتراض‌آمیز از طرف نهادهای دفاع مقدس به مسئولان مربوطه برای توقف و تجدیدنظر در ادامه کار، ساخت مستندها، نمانگ‌ها و متونی که نشان‌دهنده نارضایتی مردم از این طرح است، بخشی از اقدامات اعتراضی در این باره بود (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۴ اسفند ۱۳۹۷ خ).

ساماندهی آرامستان‌های عمومی بای نهاد دولت واجد اهمیت است. سالانه ده‌ها میلیارد ریال اعتبار در سراسر کشور صرف ساماندهی آرامستان‌ها می‌گردد. برای مثال در طرح ساماندهی آرامستان مشهد

مقدس مصاحبه مسئول مربوطه قابل تامل و به شرح زیر است: "ساماندهی گلزار شهدا از سال ۸۳ به تصویب هیئت وزیران دولت وقت رسیده و در شهرهای مختلف کشور و به تبع آن در کلاتشهر تبریز آغاز شده است" (سایت شهرداری نوز، ۱۴ بهمن ۱۳۹۷ خ). یکسان سازی، بهسازی، همسان سازی، ساماندهی، زیباسازی و مناسب‌سازی همه واژه‌هایی است که برای این طرح به کار رفت. یک نوع طبقه‌بندی اجتماعی متأثر از طبقات اجتماعی در آرامستان نیز بوجود آمد. همانطور که قطعه شهدا متمایز گردید، قطعه هنرمندان نیز متمایز شد. قبور واگذاری قیمت‌گذاری شد و با قیمت‌گذاری قبور آرامستان متمولان از توده‌های مردم متمایز شدند. به این ترتیب با محوریت یافتن اقتصاد طبقه‌بندی اجتماعی از نهادهای شهری و جامعه زندگان به نهاد آرامستان و جامعه مردگان تسری یافت.

گردش مالی نهاد آرامستان نیز معنادار است که عمدتاً بواسطه ارائه خدمات شهری و فروش قبر است. در شهرهای بزرگ و مناطق خاص شهری قیمت قبر شاخصی از تقسیم شهروندان بر اساس درآمد آنان است. تخصیص آرامگاه‌های خانوادگی، تخصیص قبر به شخصیت‌های متنفذ سیاسی و علمی و هنری نوعی تقسیم‌بندی شهروندان متوفا در آرامستان‌های بزرگ شهری است. این گردش مالی فقط خاص آرامستان‌های عمومی نیست، بلکه در کنار بقاع متبرکه نیز اختصاص قبر به افراد متنفذ خود حامل گردش مالی قابل توجهی می‌باشد. بنابراین اقتصاد آرامستان‌های عمومی و قبوری که در کنار بقاع متبرکه و امام‌زادگان شیعیان سازماندهی شده است در حوزه توسعه شهری از مولفه‌های واجد اهمیت در تاثیر نهاد مزار بر تحولات اجتماعی است.

-بقاع متبرکه

دلبستگی شیعیان به امامان معصوم و فرزندان امامان تاریخی ۱۴۰۰ ساله دارد. شهادت امام سوم شیعیان و قرار گرفتن مدفن این امام معصوم و برادر ایشان عباس بن علی ع در کربلا نقطه عطفی در تاریخ تشیع و اقبال شیعیان به بقاع متبرکه امامان معصوم است. شیعیان علاوه بر اقبال مذهبی و مناسکی به زیارت امام سوم و اصحاب شهید این امام در کربلا به مضجع شریف امام اول در نجف و دیگر امامان در سامرا و مدینه و مشهد مقدس در ایران اقبال نشان می‌دهند. با روی کار آمدن سلسله پادشاهی صفویه بقاع متبرکه امامان شیعیان در این شهرها آباد گردید. شاه عباس کبیر با پای پیاده به مشهد مقدس سفر نمود (کورین، ۱۳۹۸: ۶۸).

سالانه هزاران زائر شیعه طی پانصد سال گذشته جهت زیارت عازم عتبات عالیات بودند. روند آباد نمودن قبور ائمه در دوره قاجار نیز ادامه یافت. پادشاهان قاجار نیز اغلب شیعیان متشرع و وفادار به ائمه ع بودند. تکریم و تقدیس امامان شیعه در ایران متوقف در دوازده امام معصوم نماند و امام زادگان شیعه را نیز مشتمل گردید. سه زیارتگاه مهم شیعیان در شیراز، قم و کاشان متعلق به وابستگان نسبی امامان معصوم ع است. گنبد و بارگاه امامان معصوم ع بخاطر جایگاه مقدسی که در ادراک و باور شیعیان دارند اغلب طلاکاری شده است. در شهرهای محل آرمیدن این امامان معصوم بخاطر حضور زوار و شیعیان این امامان رونقی قابل توجه در صنعت توریسم مذهبی بوجود آمده است. برای مثال در شهر مقدس مشهد سالانه سی میلیون زائر حضور می‌یابد؛ اگر امکان حضور برای شیعیان سایر نقاط جهان مانند شبه قاره هند و عربستان نیز فراهم گردد رونق اقتصاد در کشور ایجاد خواهد شد. برای مثال معاون امور زائران استانداری خراسان رضوی گردش مالی اقتصاد زائر در مشهد مقدس را ۹ هزار میلیارد تومان اعلام نمود (خبرگزاری مهر، ۲۹ مهر ۱۳۹۶).

خراسان رضوی یکی از استان های مهم کشور به لحاظ برخورداری از بقاع متبرکه و امامزادگان شاخص است که وجود مضجع شریف ثامن الحجج (ع) در مشهد و حضور چند میلیونی زائران در سال، بر اهمیت بقاع متبرکه افزوده است، از این حیث سازمان اوقاف برنامه ریزی گسترده ای برای تبدیل بقاع متبرکه به قطب فرهنگی کرده است. ۳۰۴ بقعه امامزاده در خراسان رضوی وجود دارد. سالانه قریب ۳۰ میلیون زائر داخلی و خارجی به بقاع متبرکه امامزادگان خراسان رضوی وارد می‌شوند که حدود ۲ یا سه میلیون نفر آنها غیرایرانی هستند.

برپایی خیمه‌های معرفت، غرفه‌های کودک و نوجوان، برگزاری دوره های آموزشی سبک زندگی، غرفه عرضه محصولات فرهنگی، غرفه پخش فیلم و برگزاری برنامه های عمومی و مناسبتی از مطلوبیت برخوردار است. اقامتگاه برای استراحت شبانه، سینما، شهر بازی، فضای سبز برای تفریح زائران، پارکینگ، فروشگاه نیازمندی‌های زائران، خدمات فرهنگی متنوع و برگزاری برنامه‌های مناسبتی و سخنرانی‌های از هر حیث فضای مطلوبی برای زائران داخلی و خارجی می‌تواند فراهم نماید. بقاع متبرکه خراسان رضوی دارای ۸۵۰ نفر عضو هیات امناء، ۶۰۰ خادم آشنای، ۷۳ مرکز فرهنگی و قرآنی است، همچنین ۷۶۸ شهید در ۷۰ بقعه متبرکه استان مدفون هستند (آخرین آمار مربوط به پایان سال ۱۳۹۶).

۳۵ طرح عمرانی در بخش های مختلف با اعتبار ۱۰۰ میلیارد ریال در بقاع متبرکه خراسان رضوی در دست اجرا است و اقداماتی نیز برای بازسازی و مقاوم سازی بقاع در حال انجام است. پیگیری برای دریافت مجوز راه اندازی مجتمع خدماتی در ۶ بقعه متبرکه نزدیک به مشهد از طریق کمیسیون مربوطه در حال انجام است و ۱۶ بقعه متبرکه دیگر در نوبت دریافت مجوز هستند (خبرگزاری جمهوری اسلامی ۲۷ تیرماه ۱۳۹۷ کد خبر 8297507).

بر اساس آمار ۳۷ درصد از گردشگران جهان برای مقاصد زیارتی و اماکن مذهبی مسافرت می کنند. ایران سومین مقصد گردشگری مذهبی خاورمیانه است، کشورهای عربستان، عراق و سوریه به ترتیب رتبه های نخست، دوم و چهارم را در جذب گردشگر مذهبی در خاورمیانه دارند. ۲۵ میلیارد ریال اعتبار ملی و ۱۵۰ میلیارد ریال اعتبار استانی برای حفظ، احیا و مرمت بقاع متبرکه و بناهای مذهبی کشور در سال ۱۳۸۷ اختصاص یافته است. ۵۹۵ بقعه و بناهای مذهبی کشور در دو سال ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷ بین ۲۰ تا ۸۵ درصد مرمت و بازسازی شده اند. لازم به ذکر است، گنبد سلطانیه تنها بنای مذهبی اسلامی کشور است که در فهرست آثار جهانی ثبت شده است (خبرگزاری دانشجو، ۱ تیرماه ۱۳۸۷).

به نظر می رسد بقاع متبرکه از عربستان تا عراق و ایران و سوریه به مثابه یک نهاد عمل می کند. دفاع از قبر متبرک حضرت زینب در سوریه عاملی موثر و انگیزه بخش در جنگ با داعش بود. همچنین زیارت بقاع متبرکه مناسب خاص خویش را دارد و یکی از این مناسک برگذاری آیین سسوغاری است.

کارکرد دیگر بقاع متبرکه برای تدفین شخصیت های سیاسی و مذهبی تشیع است. فتحعلیشاه قاجار و امیرکبیر در کربلا به خاک سپرده شدند و حتی پهلوی اول که اشتهار به روحانی ستیزی در تاریخ دارد در کنار بقعه متبرکه حضرت عبدالعظیم حسنی در ری بخاک سپرده شد.

بارگاه امام هشتم شیعیان در مشهد نیز اهمیتی عظیم در جهان تشیع دارد. مراسم غبارروبی این بقعه متبرکه هر ساله توسط مقام رهبری انجام می گردد. آستان قدس رضوی به عنوان یکی از مهمترین و قوی ترین نهادهای مذهبی و اقتصادی در جهان تشیع در شهر مشهد مقدس تاسیس گردیده است. پیاده روی اربعین حسینی به سوی کربلا طی یک دهه اخیر بزرگترین اجتماع جهان تشیع بوده است که وزنی برابر مناسک حج تمتع را از نظر کمی به خود اختصاص داده است. زیارت بقاع متبرکه مراسم و مناسک آیینی خاص خود را دارد که در جهان تشیع از اهمیتی اساسی برخوردار است. این مراسم و مناسک

آیینی اجتماع شیعیان را منسجم می‌نماید. بنابراین بقاع متبرکه از کارکرد اجتماعی و سیاسی و آیینی برخوردار است.

- مناسک و آیین سوگواری

پویایی و تأثیرگذاری فرازمانی و فرامکانی مراسم و مناسک ویژگی دیگر نهاد مزارستان است. گیدنز معتقد است: «اساسی‌ترین تحولات فکری از جمله تصور زمان و مکان نخستین بار بر حسب مقولات مذهبی تعریف شدند. برای مثال مفهوم زمان در آغاز از شمارش فواصل موجود بین مراسم دینی به وجود آمدند» (صبوری، ۱۳۸۷: ۹۲). اهمیت مطالعه مراسم و مناسک محدود به جامعه‌شناسی نیست. ولی رویکرد حاضر محدود به نگاه جامعه‌شناختی به مراسم و مناسک خواهد بود. دین از دو رکن مشترک و اساسی باورها و اعمال تشکیل شده است. اعمال دینی تأثیری قوی بر اجرای مناسک و آیین سوگواری داشته است. عاشورا جلوه‌ای از تقاطع اعمال و باورهای مذهبی و مناسک اجتماعی است. مراسم تاسوعا و عاشورای حسینی نمادی از برگزاری مناسک آیینی برای شهیدان و قهرمانان است. مراسم عاشورای حسینی یکی از باشکوه‌ترین و عظیم‌ترین مراسم در جوامع شیعی مذهبی است که با گذشت بیش از هزار سال هنوز هم به صورت زنده و پویا در حیات اجتماعی شیعیان جریان دارد و منشأ تحولات و هنجارآفرینی فراوانی در کنش‌های فردی و اجتماعی شده است. در میان جامعه‌شناسان اسلامی ابن‌خلدون که برخی از محققین او را پدر جامعه‌شناسی می‌دانند، به نقش آیین‌ها و آداب دینی توجهی خاص داشت. در اعتقاد ابن‌خلدون آیین دینی، هم‌چشمی و حسد به دیگران را که در میان خداوندان عصیت یافت می‌شود، زائل می‌کند و وجهه را تنها به سوی حق و راستی متوجه می‌سازد (گنابادی، ۱۳۷۵: ۸۹).. لذا چنین به نظر می‌رسد در جامعه جدید مراسم و مناسک بدون برخوردار از درجه مطمئنی از نظام اعتقادات قادر به ادامه حیات نیستند و باید اعتقادات و انجام فرایض دینی را به مثابه یک کل واحد به حساب آورد. متناسب با تحولات اجتماعی در ایران مناسک عزا نیز دچار دگردیسی شده است. در پارادایم سنت، برگزاری مناسک عزاداری همراه بود با شیون و گل‌کردن سر و شانه‌ها، اما برگزاری مراسم و مناسک مذهبی در تحولات جدید تغییر معنادار یافته است. تغییر لباس و آرایش دختران و پسران و حتی به آسمان فرستادن بادکنک‌های سپید از تحولات جدید در مناسک عزا است. پس از مناسک آیینی عاشورا اکنون دهه فاطمیه اهمیتی نمادین یافته است. بر

اساس روایاتی از موسی بن جعفر (ع): فاطمه س دخت نبی اکرم (ص) به شهادت رسیده است (اصول کافی ج ۱، ص ۳۸۱).

مناسک و آیین بخاک‌سپاری درگذشتگان در بستر وضعیت فرهنگی اجتماعی کارکرد خاص خود را دارد. یکی از اجزاء مناسک سوگواری درگذشتگان نماز میت است. اهمیت نهادی این مناسک آنگاه عیان می‌گردد که کدام شخصیت سیاسی یا مذهبی بر میت نماز می‌گذارد و حتی چه دعایی و چند مرتبه قرائت می‌گردد. بر پیکر بنیانگذار فقید ج.ا.آیت‌الله گلپایگانی نماز گذارد. همچنین بر پیکر شادروان هاشمی رفسنجانی مقام معظم رهبری نماز گذارد. کیفیت و کمیت دعاهای نماز میت نیز از اهمیت و کارکرد سیاسی برخوردار است. کمیت و کیفیت دعاهای مقام معظم رهبری در نماز میت سردار سلیمانی تفاوتی برجسته با دعای نماز میت برخی شخصیت‌های مهم سیاسی معاصر داشته است. به این ترتیب شخصیت برگزارکننده نماز میت و کیفیت و کمیت قرائت دعا حاوی انتقال پیام مهم سیاسی به جامعه است.

- سیر تحولات اجتماعی متأثر از نهاد مزار

- انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ خ)

مخالفت با ساخت بانک استقراضی روس در قبرستان کهنه مجاور مدرسه خازن‌الملک از عوامل موثر بر وقوع انقلاب مشروطه بود. از اقدام‌های مهم طباطبایی در بسیج مردم علیه حکومت استبدادی، مخالفت با احداث بانک استقراضی روس بود. در این واقعه، او از ساخته شدن بانک فوق در اراضی موقوفه مدرسه خازن‌الملک و قبرستان کهنه مجاور آن (واقع در جنب بازار تهران) جلوگیری کرد. در پی این اقدام مظفرالدین‌شاه آیت‌الله طباطبایی را احضار و از او گله کرد که «چرا در واقعه خرابی بانک به خود من رجوع نکردید و اصلاح و علاج آن را از من نخواستید؟» و پاسخ شنید که «ما مفاسد و معایب بنای این عمارت را بارها به مشیرالدوله و مشیرالسلطنه یادآوری کردیم، ولی نتیجه‌ای حاصل نشد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: صص ۲۷۳ - ۲۶۰).

تحصن در حرم عبدالعظیم حسنی اقدام بعدی موثر بر وقوع انقلاب مشروطه بود. به دنبال مشورت‌های

۱ - ان فاطمة (س) صدیقة شهیده

مفصل، طباطبایی تصمیم گرفت که فردای آن روز برای اعتراض پایتخت را ترک کنند و در زاویه حرم حضرت عبدالعظیم پناهنده شوند (زیباکلام، ۱۳۸۲، ص ۳۳۴). در پی این تصمیم در ۲۲ آذر ۱۲۸۴ او همراه خانواده خود و روحانیان دیگر و خانوادهایشان در حرم حضرت عبدالعظیم تحصن کردند. (ناظم‌الاسلام کرمانی، همان، ص ۳۴۶).

روزبه‌روز بر شمار متحصنان افزوده می‌شد. عین‌الدوله، که به دنبال ایجاد اختلاف میان علمای متحصن بود، برای سیدمحمد طباطبایی پیام فرستاد که اگر از بهبانی جدا شود و به شهر بازگردد، به او بیست‌هزار تومان پرداخت خواهد کرد، ولی طباطبایی به این پیام توجهی نکرد و اعلام کرد که می‌خواهد با شاه به طور مستقیم گفت‌وگو کند. عین‌الدوله از این‌گونه ملاقات‌ها جلوگیری می‌کرد؛ بنابراین سیدمحمد طباطبایی در نامه‌ای، که به وسیله سفیر عثمانی به دست شاه رساند، درخواست‌های اولیه خود را بیان کرد. بنیاد عدالت‌خانه در همه جای ایران، برداشتن مسیو نوز از ریاست گمرک و مالیه، روان گردانیدن قانون اسلام، برداشتن علاءالدوله از حکمرانی تهران، از جمله درخواست‌های مهم او بود که با این نامه به گوش شاه رساند (احمد کسروی، همان، ص ۶۷).

مظفرالدین‌شاه در پاسخ به سفیر عثمانی موافقت خود را اعلام کرد و گفت که کلیه خواست‌های آقایان پذیرفته شده است، به تهران بازگردند. این حرکت مهاجرت صغری نام گرفت. مردم نیز شادیشان را از پیروزی با دادن شعارهای «زنده باد ملت» و «زنده باد پادشاه اسلام» نشان دادند (ناظم‌الاسلام کرمانی، همان، ص ۳۶۴).

با ادامه این فعالیت‌ها و وقوع حادثه قتل سیدعبدالحمید، طلبه جوان، و قتل و جرح عده بسیاری از طلاب و بازاری‌ها، عده‌ای از علما همراه سید محمد طباطبایی و سید عبدالله بهبانی به قم مهاجرت کردند و عده‌ای تاجر نیز با دستور بهبانی و موافقت سفارت انگلیس در آنجا متحصن شدند (همان، صص ۵۰۲ - ۵۰۱).

شیخ فضل‌الله نوری نیز برای نخستین بار به جمع مخالفان پیوست. با مهاجرت علما به قم احساسات مردم در سراسر ایران برانگیخته شد و به این طریق موج گسترده حمایت و همدردی با مهاجران از اطراف ایران به پایتخت سرازیر گردید. مهم‌تر از همه تلگراف علمای نجف در طرفداری از علمای مهاجر و تقبیح کشتار تهران بود. (صادق زیباکلام، همان، ص ۳۴۳). با بالا گرفتن فشارها، سرانجام

مظفرالدین شاه عین‌الدوله را عزل کرد و شاهزاده عضدالملک را مأمور بازگردانیدن علما از قم گردانید. وی در تاریخ ۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق. مجلس شورای ملی را افتتاح کرد (علی دوانی، نهضت روحانیون ایران، ص ۱۲۰).

در این تحول اجتماعی کارکرد و نقش آفرینی بقاع مترکه قم و ری و همچنین تشییع جنازه طلبه شهید و اعتراض اولیه در تخریب آرامستان مسلمانان عیان است. همچنین عنصر نهادی موثر دیگر در این جنبش مهم وعظ و خطابه بود. وعظ و خطابه از اجزاء مهم نهاد مزار در ایران شیعی است. بنابراین در محرم، صفر و رمضان، نهضت اوج می گرفت (بصیری، ۱۳۶۳: ۱۰۸) و عنصر وعظ و خطابه، به حدی اثرگذار بود که برای حفظ شور انقلابی مردم، مجلس‌های هفتگی برگزار می‌شد (کسروی، ۱۳۵۹: ۱۶۷) حتی در سفارت انگلیس، تحصن‌کنندگان مجلس وعظ داشتند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۶: ۲۲) مسجدها و محفل‌های مذهبی، کانون مشروطه‌خواهی بود و شعارهای برگرفته از آموزه‌های اسلامی یا به ظاهر اسلامی در بین جمعیت بلند بود.

— جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران (۱۳۳۲ خ)

جایگاه نهاد آرامستان و مقوله مزارات در جنبش ملی شدن صنعت نفت نیز اهمیتی تامل‌برانگیز و نمادین دارد. "آیت‌الله کاشانی با استخدام عبارت "کفن پوش" و جهاد و شهادت در اطلاعیه بر علیه احمد قوام نقش موثری در برافروختن شعله‌های بسیج عمومی جامعه ایفا نمود. در اعلامیه آیت‌الله کاشانی چنین آمد که "تا آقای دکتر مصدق زنده است هیچ کس نباید نخست‌وزیر باشد و اگر ظرف ۲۴ ساعت قوام از نخست‌وزیری کنار نرود کفن پوشیده و از خانه خارج می‌شود" (.....). در تظاهرات سی تیر ۱۳۳۰ بر اساس اعلام رسمی شهربانی کل کشور ۲۱ تن به شهادت رسید اما در اعلانات غیررسمی تعداد شهدا تا ۶۵ نفر ذکر شد و این شهدا در قبرستان ابن‌بابویه در جنوب تهران به خاک سپرده شدند.

آنچه در قیام ملی سی تیر از اهمیت برخوردار است، تبدیل شدن شهدا و همچنین مدفن شهدا به نماد مبارزه با استکبار خارجی و استبداد داخلی بود. مراسم و مناسک عزاداری فرصتی برای انعکاس نگاه اعتراضی جامعه به نظام سیاسی وقت بود. همچنین قبور شهدا محل حضور دوستاران و خانواده و حتی شخصیت‌های سیاسی آن دوران بود.

مهمترین وجه نمادین سیاسی قبور شهدای قیام سی تیر پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ برجسته گردید.

به این ترتیب که کودتاچیان دکتر مصدق رهبر جنبش ملی شدن صنعت نفت را زندانی و سپس در قلعه احمدآباد در ساوجبلاغ کرج حصر نمودند. نخست‌وزیر دولت جبهه ملی در سال ۱۳۴۵ خ در این روستا بدورود حیات گفت و اما وصیت ایشان این بود که در کنار شهدای سی تیر به خاک سپرده شود. در اینجا اهمیت مزارات و قبور برجستگان و کشتگان راه آزادی و وطن عیان می‌گردد. رژیم استبدادی از عمل به وصیت دکتر مصدق جلوگیری نمود و یاران دکتر مصدق جنازه ایشان را به امانت در قلعه احمدآباد به خاک سپردند. به این ترتیب، نهاد مزار و مولفه‌هایی چون معادباوری و مناسک عزاداری و مزارات شهدا نقش موثری در تداوم جنبش ملی شدن صنعت نفت داشت.

-انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷ خ) و دفاع هشت‌ساله

معادباوری و شهادت‌طلبی، مناسک عزاداری، مزارات و قبور شهیدان و بقاع متبرکه در انقلاب اسلامی و دفاع هشت‌ساله در مقابل عراق بعثی موثر بود. آموزه‌های علی شریعتی مبنی بر شهادت و اینکه شهید قلب تاریخ است باعث غلبه نظام دانایی مبنی بر معادباوری و شهادت‌طلبی گردید. علی شریعتی با تالیفی از روش‌شناسی مارکسیستی و نظام دانایی مانوی خط سیر تاریخ را تقابل دائمی حق و باطل می‌دانست، بر اساس مبانی ایدئولوژی تبلیغی علی شریعتی خط سیر تاریخ از هابیل/قابیل تا حسین/یزید و به همین ترتیب امام خمینی/شاه، خط تقابل نور و ظلمت است و هرکس در این رویارویی کشته شود شهید و شهید قلب تاریخ است (شریعتی، ۱۳۹۸: ۵۵). نظام دانایی شهید و شهادت موتور محرک انقلاب اسلامی و پس از آن دفاع در مقابل عراق بعثی در یک جنگ طولانی هشت‌ساله بود. رزمندگان ایرانی با شهادت-طلبی و معادباوری مجاهدانه دفاعی شورانگیز و تاریخ‌ساز در مقابل دشمن متجاوز انجام دادند و دشمن را از سرزمین ایران بیرون راندند.

مناسک عزاداری و چله‌گیری برای شهیدان جلوه‌ای دیگر از نقش‌آفرینی نهاد مزار در تحولات انقلاب اسلامی و دفاع هشت‌ساله بود. چله‌گیری شهیدان که از مناسک مهم عزاداری در گذشتگان است چون زنجیری تظاهرات ۱۹ دیماه ۵۶ م را به تظاهرات ۲۹ بهمن ماه تبریز و به همین ترتیب به تظاهرات در اصفهان و شیراز و شهرضا سنجاقت نمود. "برگزاری مراسم چهل‌م، از بهترین نمونه‌های استفاده از سنت-های شیعی در جهت اهداف سیاسی بود (کدی، ۱۳۶۹: ۲۴۳).

مناسک عزاداری عاشورا نیز در روند وقوع انقلاب موثر و در واقع نقش فیصله‌بخش ماندگاری رژیم

پیشین را ایفا نمود. رهبری انقلاب با بهره‌گیری از مناسک تاسوعا و عاشورا فروپاشی رژیم شاه را تسریع نمود. در روز پانزده خرداد سال ۱۳۴۲ مصادف با ۱۲ محرم سال ۱۳۸۳ ه.ق. اولین تجمع اعتراض‌آمیز که به اعتقاد محققان نقطه آغازین حرکت نهضت اسلامی می‌باشد- با رویکرد مذهبی اتفاق افتاد. پس از آن تاریخ با عنایت و استفاده از سالنامه تقویم شیعه، اهداف این قیام در مراسمی که در روزهای هفتم، چهارم و مجدداً در سالروز حادثه پانزده خرداد برقرار می‌شد، پی‌گیری می‌گردید. مراسم ماه محرم به عنوان سازمان غیررسمی و مردمی، کنش‌های اعتراض‌آمیز را کانالیزه و رسانه‌ای می‌کرد. رهبران مذهبی با درک پیشینه‌ها و قابلیت‌های این مراسم به بسیج توده‌های مردم پرداختند تا این که در بهمن سال ۱۳۵۷ این حرکت‌های خودجوش به ثمر رسید. بهمن سال ۱۳۵۷ نیز مصادف با محرمی دیگر بود. محرم و خصوصاً عاشورای سال ۱۳۹۹ ه.ق. اوج خیزش ملی بود که به تعبیر میشل فوکو^۱ در چهره مراسم و نمایش‌های مذهبی بروز یافت. (تاجیک، ۱۳۸۷: ۲۹) راهپیمایی‌های هیجان‌آفرین عاشورای سال ۱۳۹۹ ه.ق. آخرین بنیان‌های رژیم سابق را از بین برد. چنانچه ملاحظه شد، از اولین حرکت انقلابی تا آخرین تلاش‌ها برای تحقق انقلاب اسلامی نقش مراسم عاشورا و قابلیت‌های نهفته در آن بسیار اساسی بوده است. مراسم عاشورا به عنوان سازمانی که مردم با آن آشنایی داشته و فرم‌های فرهنگی موجود در مراسم، مورد پذیرش مردم بوده است، توانست مطالبات مردم را به ثمر برساند. نباید فقط چنین تصور شود که در نبود احزاب و نهادهای سیاسی و مدنی نقش مراسم مذهبی با اهمیت تلقی می‌شود، بلکه باید به نوعی همگرایی و تقارن بین نیازهای افراد به تغییرات با قابلیت‌های مراسم دینی توجه داشت. بنابراین نقش مراسم عاشورا در تحقق انقلاب اسلامی، همچنان که نظریه‌پردازان نیز به آن اشاره کردند، بسیار مهم بوده است. چنان که امام خمینی در این زمینه فرموده است: «انقلاب اسلامی ایران پرتوی از عاشورا و انقلاب عظیم الهی بوده است... و اگر این مجالس وعظ و خطابه نبود کشور ما پیروز نمی‌شد». (تیبان، دفتر ششم، ۱۳۷۸: ۸۸)

امام خمینی با توجه به نقش محرم و صفر در تکوین و تداوم انقلاب، بر حفظ سنت‌های آن بسیار تأکید داشتند و آن را ضامن حفظ و تداوم انقلاب می‌شمردند. "امام خمینی شاید بیش از هر متاگله شیعه، که

^۱- Michel Foucault

دارای منزلتی قابل قیاس با وی باشد، خاطره کربلا را با احساس جاری از ضرورت سیاسی به کار گرفت" (عنایت، ۱۳۳۱، ص ۸۱۳).

تداوم اسکاچپول درباره عاشورا و نقش آن در انقلاب می‌نویسد: انقلاب اسلامی توسط مجموعه‌ای از شکل‌های فرهنگی و سازمانی ریشه‌دار و اسلامی شیعی و اسطوره بنیادین تشیع، یعنی امام حسین و شبکه مساجد و روحانیت و به گونه‌ای هوشیارانه ساخته شد (محمدی، ۱۳۸۱: ۸۱۳). بزرگترین اعتراضات مردمی در طول انقلاب، در تاسوعا و عاشورا ی حسینی شکل گرفته است. در سال ۱۳۵۷ پیش از ۸۰۰ هزار نفر در تهران در راهپیمایی این روز شرکت کردند که موجب شگفتی ناظران خارجی شد (برید و بلاشر، ۱۳۵۷: ۱۱). یکی از صحنه‌های نمایش قدرت مردم ایران مراسم عزاداری سالار شهیدان امام حسین است (فوکو، ۱۳۷۵: ۶۵). به گونه‌ای که نظر رژیم بر این بود: «اگر ماه محرم را مقاومت کنیم، همه چیز را می‌توان نجات داد؛ وگرنه...» (همان، ص ۳۸). فوکو در تظاهرات مردم ایران، رابطه‌ای معنادار را در میان عمل جمعی و آیین مذهبی کشف می‌کند و می‌گوید: آنچه مردم ایران در سال ۱۹۷۹ م. انجام دادند، «عملی است سیاسی و قضایی که در قالب و درون آیین مذهبی به صورت دسته‌جمعی صورت می‌پذیرد» (حقیقی، ۱۳۸۱، ص ۱۹۷). مناسک آیینی در این دوه تلفیقی از شعار و شعور و اتحادی یکپارچه از خانواده‌های ایرانی از زن و مرد و پیرو جوان برای تداوم مبارزه علیه دشمن بود.

متناسب با مناسک آیینی، مزار شهیدان در سراسر کشور و در پنج‌شنبه‌های هر هفته و همچنین در مراسم و مناسک مذهبی چون ۲۱ رمضان و تاسوعا و عاشورا محل حضور آحاد خانواده‌های ایرانی است، این مراسم با پنخ نذری و ادای صدقه و تکریم و نوازش مستمندان و تالیف قلوب آحاد افراد جامعه نسبت به یکدیگر همراه است. مراسم هفتگی تکریم درگذشتگان و شهیدان گامی در راستای تقویت انسجام اجتماعی، یادآوری معاد برای افراد جامعه و تنظیم روابط وفادارانه بین حاکمیت و جامعه است. بقاع متبرکه و قبور امامزادگان نیز در روند تحولات انقلاب اسلامی موثر بوده‌اند. تقریباً در اکثر فیلم‌های ساخته شده درباره تحولات انقلاب اسلامی بقاع متبرکه بصورت خاص جلوه‌گری داشته‌اند و البته قبور و مزارات شهیدان را نیز باید افزون نمود. برای مثال سرکوب تظاهرات مخالفت با کشف حجاب در مسجد گوهرشاد مشهد و در جوار بارگاه امام رضاع نقشی موثر در سرنگونی رژیم پهلوی داشت. بقاع

متبرکه و موقوفات این بقاع در استقلال روحانیت از دستگاه حاکم موثر بود و لذا رهبری حرکت‌های مردمی در روند تحولات انقلاب اسلامی را مصمم‌تر می‌نمود.

-هیئت‌های عزاداری در سپهر اجتماعی ایران

هیئت‌های مذهبی از مولفه‌های منسجم نهاد عزاداری است که با مسجد و بقاع متبرکه و قبور شهدا، مرتبط است. چون این هیئت‌ها به عزاداری و گرمی داشت مناسک مذهبی می‌پردازند و کانون شکل-گیری این مناسک معمولاً حسینیه‌ها و مساجد و قبور شهدا و بقاع متبرکه می‌باشد. در این پژوهش به دو پرده تاریخی مهم ظهور اجتماعی هیئت‌های مذهبی و مداحان منائر بر تسریع روند انقلاب اسلامی پرداخته می‌شود؛ اولین پرده این ظهور اجتماعی تشکیل هیئت‌های مؤتلفه اسلامی است. پس از تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی در سال ۱۳۴۱ و کاپیتولاسیون آمریکایی در ایران، دو هیات مذهبی از کسبه و تجار بازار تهران تصمیم گرفتند با یکدیگر ائتلاف کنند، سپس یکی دیگر از هیات‌های فعال بازار را نیز مطلع و در ائتلاف خود سهیم کردند. آن‌ها پس از ائتلاف، در یکی از ملاقات‌های مردمی با امام خمینی (ره)، ماجرای ائتلاف خود را به اطلاع ایشان رساندند و ایشان نیز ائتلافشان را تأیید کردند (بادامچیان، ۱۳۸۵: ۴۷). ائتلاف‌کنندگان که بعدها به «هیات‌های مؤتلفه اسلامی» معروف شدند، هیات‌های مسجد امین‌الدوله، مسجد شیخ علی و اصفهانی‌ها در بازار تهران بودند (مدنی، ۱۳۶۱: ج ۲ ص ۱۰۰). بدین ترتیب با تأیید امام در اول خرداد ۱۳۴۲ هیئت‌های مؤتلفه اسلامی کار خود را آغاز نمودند. این هیئت از همان ابتدا فعالیت‌های سیاسی-مذهبی خود را حول محور امام خمینی و مبارزه با استبداد پهلوی متمرکز کرد. سامان دادن اعتصاب‌های سراسری، برپا کردن تظاهرات در شهرهای مختلف، تکثیر و توزیع نوشته‌ها، بیانیه‌ها و نوارهای صوتی امام خمینی (ره) از مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی این جمعیت در سال‌های پیش از انقلاب بود. این جمعیت همچنین روابطی نیز با فدائیان اسلام داشتند (فوزی، ۱۰۵: ۱۳۸۴). یکی از اقدامات مهم اعضای هیئت‌های مؤتلفه اسلامی ترور حسنعلی منصور در اوایل بهمن ماه ۱۳۴۳ بود. این ترور به وسیله محمد بخارایی و در واکنش به مساله انجمن‌های ایالتی و ولایتی و نیز جریان کاپیتولاسیون صورت گرفت. در ارتباط با ترور منصور در سال ۱۳۴۴ چهار نفر از اعضای مؤتلفه اعدام شدند و شش نفر دیگر به زندان ابد محکوم شدند (مدنی، ج ۳، ۱۳۶۱: ۱۰۳). پس از

این جریان اعضای موتلفه در پوشش فعالیت‌های فرهنگی - مذهبی از جمله تأسیس مکتب تحقیقات و تبلیغات صادقیه، بنیاد رفاه و تعاون، مدرسه رفاه، شرکت سبزه، شرکت صحرا، شرکت فیلم در خدمت دین و... تا تشکیل ستاد استقبال از امام به فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی خود ادامه دادند. هیئت‌های موتلفه اسلامی پس از پیروزی انقلاب اسلامی در قامت یک حزب قرار گرفت و همچنان از احزاب موثر بر روند تحولات انقلاب اسلامی است. عملکرد انقلابی هیئت‌های موتلفه اسلامی در قالب یک نهاد مردمی و با عملکردی نهادی در این برهه تاریخی ظهور یافت.

جلوه دیگر ظهور اجتماعی هیئت‌های مذهبی در آغاز دهه ۸۰ و ورود نواصولگرایان به شهرداری تهران بود. شهردار مورد حمایت هیئت‌های مذهبی تهران در انتخابات سال ۱۳۸۴ رییس جمهور شد و قوی‌ترین ظهور سیاسی مداحان و هیئت‌های مذهبی به وقوع پیوست. افزایش بودجه و اعتبارات مساجد و حسینیه‌ها و هیئت‌های مذهبی از پیامدهای این رویداد سیاسی مهم بود. به گفته رییس سازمان تبلیغات اسلامی کشور " بیش از ۸۰۰ هزار مسجد و ۹۰۰ هزار هیئت مذهبی ثبت شده در کشور وجود داشت (خبرگزاری پانا، یکشنبه ۲۵ خرداد ۱۳۹۹ - ۱۲:۴۷).

دولت نهم، دو هزار میلیارد تومان به سازماندهی گزارهای شهدا اختصاص داد تا روحیه ایثار و شهادت‌طلبی را توسعه دهد. تقویت بودجه نهادهای مذهبی، در سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۸۷ نیز ادامه یافت. در سال ۱۳۸۶ دولت نهم بارها اعلام کرد که کمک‌های مالی دولت به نهادهای مذهبی به بالاترین سطح خود در سال‌های اخیر رسیده است. مشاور رییس جمهور در امور روحانیت اعلام کرد که به زودی سی حوزه علمیه جدید با میلیاردها تومان هزینه ایجاد می‌شود. خبرگزاری فارس گزارش داد که بودجه کانون‌های مذهبی (هیئت‌های سینه‌زنی و گروه‌های مشابه) از دو میلیارد تومان به بیش از شانزده میلیارد تومان افزایش یافته است. همین گزارش از تخصیص یازده میلیارد تومان برای "جذب، آموزش و اعزام روحانیون و مبلغان دینی" و پانزده میلیارد تومان برای "فعالیت‌های قرآنی" حکایت داشت. صفار هرنندی وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی، در جمع "اصحاب قرآنی و مسئولان کانون‌های فرهنگی هنری مساجد" ضمن تایید اقلام گزارش خبرگزاری فارس گفت: «بودجه قرآنی وزارت ارشاد، در ابتدای روی کار آمدن آقای احمدی‌نژاد، فقط هفت میلیارد ریال بود، اما تاکنون به یکصد و پنجاه میلیارد ریال افزایش یافته است.

بدین ترتیب کارکرد اجتماعی و سیاسی هیئت مذهبی از مبارزه و جهاد مسلحانه در دهه چهل تا سکانداری حکمرانی در دهه هشتاد خورشیدی ادامه داشته است و هیئت‌های مذهبی اکنون از نظر کمی و کیفی از قدرتمندترین نهادهای اجتماعی نافذ در ایران هستند. به این ترتیب نهاد هیئت در این برهه تاریخی به نهاد قدرت رسمی تبدیل گردید.

روش پژوهش

این پژوهش تلاش دارد تا با روش تبیین علی و با استفاده از ابزار جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها از منابع موجود کتابخانه‌ای نشان دهد روش تبیین علی، برای تحلیل روشمند نقش متغیرهای نهادی آرامستان و بقاع متبرکه در تحولات اجتماعی ایران از مطلوبیت برخوردار است. نهادها در بسیاری از شاخه‌های علوم انسانی، مانند اقتصاد، جامعه‌شناسی علوم سیاسی، فلسفه و جغرافیا مورد توجه قرار گرفته است (هاچسون، ۲۰۰۶: ۱).

یکی از مهمترین پایه‌های اطلاعاتی در هر نظریه، واحد تحلیل آن است. واحد تحلیل نهاد مزار د چارچوب نظری نهادی تحلیل می‌گردد. واحد تحلیل در این پژوهش از واقعیت بیرونی برخوردار است و نظریه نهادی، نقطه عزیمت تبیین پدیده مذکور است. این انتخاب به سبب ارتباطی است که واحد تحلیل نهاد مزار با موقعیتهای زمانی و مکانی پدیده مذکور، به ویژه در وضعیت فرهنگی اجتماعی ایران برقرار میکند. هر قدر واحد تحلیلی تحت تأثیر عناصر مکانی و زمانی باشد، به معنی مشاهده از نزدیک است؛ بنابراین عینیت‌پذیری آن بیشتر است. بنابراین محقق از مشاهدات نزدیک خویش در تحلیل نهاد مزار بهره فراوان برده است. درست به همین علت و به علت تفاوت‌های میان پدیده‌ها، به ویژه در جوامع انسانی، تعمیم این دستگاه نظری برای واحدهای دیگر دشوارتر خواهد بود. از سوی دیگر، هر قدر ناظر از پدیده فاصله بگیرد، (مشاهده از دور) واحد تحلیل فرازمانی‌تر است؛ بنابراین عینیت‌پذیری آن کمتر است و قدرت تعمیم آن افزایش مییابد.

نزد کانت دلیل «عینی» آن است که علی‌الاصول همه کس بتواند آن را بفهمد و امتحان کند. کانت مینویسد: «امری که همه عاقلان تصدیقش کنند بر مبانی عینی و کافی استوار است». لیکن من معتقدم که تئوریهای علمی را به هیچوجه نمیتوان به تمام معنی تصویب یا اثبات کرد، اما آنها را تجربه‌پذیر

میدانم. از اینرو، به نظر من عینیت گزاره‌های علمی در این است که آزمونشان برای همگان میسر است (پوپر، ۱۳۸۸: ۶۰). این فاعده کانتی در تحلیل نهاد مزار صدق می‌کند. نظریه نهادی چارچوب مناسب این پژوهش است. در دیدگاه نهادگرایان تاریخی، نه تنها استراتژی‌های کنشگران از نهادها تأثیر می‌پذیرند، بلکه اهداف و غایات آنها مقولاتی برساخته متغیرهای ساختاری مانند موقعیت‌های طبقاتی و نهادهای میانجی مانند احزاب و اتحادیه‌ها... هستند آنها همچنین با میانجیگری در روابط همکاری‌جویانه یا منازعه‌جویانه، به موقعیت‌های سیاسی شکل داده و بر نتایج سیاسی تأثیر می‌گذارند (استینمو، ۲۰۰۸: ۷). توجه به نهادها در حوزه جامعه‌شناسی از آرای امیل دورکهم و تأکید همیشگی‌اش بر نهادهایی اجتماعی نشأت گرفته است. دورکیم از یک سو بر اهمیت هنجارها به عنوان تغییری در شکل دادن و جهت دادن به رفتار فردی و جمعی انسانها تأکید داشت و از سوی دیگر به نقش و اهمیت نهادها و سازمانهای اجتماعی در فرایند شکلگیری جوامع توجه کرد. اهمیت نهادها در نزد وی به حدی بود که وی جامعه‌شناسی را «علم نهادها» می‌دانست. از اینرو آنچه امروز نهادگرایی جامعه‌شناختی (به عنوان یکی از نحله‌های نئونهادگرایی) نامیده میشود، بسط ایده‌های جامعه‌شناسان کلاسیکی است که بر اهمیت طیف وسیعی از نهادها از سمبل‌ها، الگوهای اخلاقی، هنجارها و رسوم تا سازمانهای مختلف اجتماعی و نهایتاً بوروکراسی و دولت در حیات اجتماعی تأکید داشتند.

تجزیه تحلیل

بر اساس این پژوهش نهاد مزار با اجزاء نهادی فرهنگ مرگ‌اندیشی، مناسک آیینی و بروزات اجتماعی مانند بقاع متبرکه و آرامستان‌ها بستری برای شکل‌گیری اجتماعات انسانی، جامعه‌پذیری و به همین ترتیب کارکرد تحولات اجتماعی است. در این پژوهش سه مقطع انقلاب مشروطه، جنبش ملی شدن صنعت نفت، انقلاب اسلامی و دفاع مقدس و همچنین بروز اجتماعی هیئت مذهبی تبیین گردیده و در قالب جدول صفحه بعد ارائه می‌گردد»

جدول شماره ۲- ماتریس تأثیرات اجتماعی تاریخی نهاد مزار در ایران

نهاد مزار تحولات اجتماعی ایران	فرهنگ مرگ- اندیشی و معادباوری	آرامستان عمومی	بقاع متبرکه	مناسک و آیین سوگواری
انقلاب مشروطه	ادبیات معادباوری در بیانیه‌ها و نامه‌ها و گفتگوهای رهبران انقلاب و نخجگان درباری حاکم بود	جرقه اولیه نهضت از اعتراض به واگذاری آرامستان عمومی شهر به بانک استقراضی روس آغاز گردید	بقاع متبرکه امامزادگان معصومه(س) و حضرت عبدالعظیم حسنی مهمترین کانون تجمع رهبران جنبش بود	مناسک تشییع جنازه طلبه سیدعبدالحمید به اعتراضات مهم خیابانی علیه دولت استبدادی قاجاری ختم گردید
جنبش ملی- شدن صنعت نفت	اعلامیه اعتراضی آیت‌الله کاشانی و فرایند بسیج اجتماعی اعتراضات و ایستادن معترضان تا پای شهادت مشحون از ادبیات معادباوری و جهاد است.	آرامستان ابن‌بابویه محل آرامیدن شهدای سی تیر به نماد نهادی مبارزه با استبداد تبدیل شد.	-	مناسک و آیین سوگواری برای رهبر ملی جنبش ممنوع گردید و رهبر مذهبی جنبش نیز در انزوا دار دنیا را وداع نمود.

<p>انقلاب اسلامی - ودفاع مقدس</p>	<p>گفتمان معادباوری و شهادتطلبی بزرگترین سرمایه معنوی انقلاب و موتور محرک جامعه ایران برای انقلاب و دفاع بود.</p>	<p>تاثیرگذاری نهاد آرامستان از روستا تا کلان‌شهرها بسط یافت. استیلای نظام دانایی مزارمحور به میدین شهرها گسترش یافت و هر نقطه مهم شهر آرامگاه یک شهید گمنام راه دین و وطن گردید.</p>	<p>نظام دانایی کربلا محور در دفاع مقدس مسلط و بی‌رقیب بود و در کنار نظام دانایی شهادت شور اجتماعی عظیمی برای آزادسازی و زیارت امام سوم شیعیان ایجاد می- نمود.</p>	<p>-مناسک آیینی در جبهه‌های جنگ موتور محرک رزمندگان در هر روز جنگ و منخصوصاً در شبهای عملیات بزرگ نظامی بود. -با تشیع هرروزه شهیدان همه ایران متاثر از مناسک آیینی بدرقه شهدا بسوی آرامستانهای شهرها بود و همه جامعه و هرروزه در شرایط بسیج اجتماعی قرار داشت.</p>
<p>هیئت مذهبی به مثابه حزب</p>	<p>معادباوری و تقدیش شهادت اساس اندیشه هیئتهای مذهبی بود و همه ارکان</p>	<p>آرامستانهای عمومی کانون اصلی فعالیت هیئتهای مذهبی نبود</p>	<p>بقاع متبرکه جایگاهی ویژه در فعالیت اجتماعی هیئتهای مذهبی داشته است.</p>	<p>هیئتهای مذهبی متولیان اصلی برگزاری مناسک آیینی در ط.ل یکصدسال گذشته</p>

در جامعه ایران بوده‌اند. تعزیه مهمترین نقطه تأثیرگذاری هیئت‌ها در طول حیات آنان بوده است. هیئت‌ها کانونی برای مبارزات سیاسی بوده است.			و مناسک حول این مقوله صورت‌بندی گردید.
---	--	--	---

برخلاف جهان غرب که سیاست امری این جهانی است و نهاد مزار بر مناسبات قدرت موثر نیست، اما در ایران نهاد مزار بر مناسبات اجتماعی و سیاسی تأثیرگذار است و دلالت‌های آشکارماتافیزیکی مبنی بر این تأثیرگذاری وجود دارد. همانطور که در جدول شماره ۲ آشکار است نهاد مزار بر صورت‌بندی تحولات اجتماعی و سیاسی در ایران تأثیرگذار بوده است، حتی احزاب به مثابه کانون مقاومت در مقابل گفتمان هژمون عمل نموده‌اند. همچنین نهاد مزار بر ترسیم مرزهای هویت در تحولات اجتماعی ایران معاصر موثر بوده است. به این ترتیب که با برجسته‌سازی ظاهر اشیاء و مزارات و بقاع متبرکه تحولات اجتماعی و استراتژی‌های قدرت متأثر گردیده است. سمبل فیزیکی و یک نشانه ملموس مانند مزار توانسته به مثابه ایجادکننده جنبش اجتماعی عمل نماید. همچنین در دوران دفاع مقدس مضجع شریف امام حسین ع در کربلا و کلیدواژه کربلا موج عظیم جنبش دفاعی ایجاد نمود. به این ترتیب یک بقعه یا یک قبر سمبل تشکیل کانون مقاومت گردید.

همچنین بقاع متبرکه و قبور شهیدان می‌توانند سمبل بسط یافتن ارزش‌های نظام سیاسی حاکم باشند. به این ترتیب ارزش‌ها در قالب ایجاد قبور شهدای گمنام در میادین شهرها و تشییع جنازه بزرگان و خواندن نماز بر میت بسط می‌یابد.

نتیجه‌گیری

این مقاله پژوهشی به تبیین کارکرد نهاد مزار در تحولات معطوف به انقلاب اسلامی در ایران معاصر پرداخته است. نظریه نهادی چارچوب نظری پژوهش است و محقق نگاهی کارکردی نهادی به مقوله مزارات در تاریخ حیات اجتماعی ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی دارد. تبیین زاینده‌گی و تحول-آفرینی اجتماعی مقوله مرگ و ویژگی پژوهش حاضر است. نگاه نهادی به مقوله مرگ و مزار هم به نظام دانایی و هم بروزات اجتماعی این مقوله مهم بسط یافته است. یعنی مقوله مرگ از مناسک و مراسم آیینی برخوردار است و این مناسک آیینی منجر به تولد نهاد آرامستان و شکل‌گیری اجتماعات خانوادگی و محلی برای برگزاری مناسک آیینی می‌گردد. همچنین درگذشتگان آرمیده در آرامستان از تفاوت مراتب اجتماعی برخوردارند و تفاوت در مراتب اجتماعی جامعه انسانی به جامعه متوفیان تسری یافته است. تقدس بقاع متبرکه امامان و امامزادگان شیعه ناشی از همین تفکیک‌گذاری مهم مراتب اجتماعی است و متوفیان مقدس در این نگاه نهادی دارای کرامات هستند. به این ترتیب بقاع متبرکه از مراسم آیینی خاص خود برخوردارند. تکریم امامان امامزادگان شیعه در مناسبتهایی چون تاسوعا و عاشورا وجه آیینی خاصی پیدا کرد و از این نقطه شاهد شکل‌گیری هیئت‌های مذهبی شیعه در طول تاریخ تشیع مخصوصاً در ایران هستیم. این اجزاء نهادی در کنار یکدیگر بستری رای شکل‌گیری تحولات اجتماعی در ایران بوده است. انقلاب مشروطه به شدت متأثر از کارکرد اجتماعی بقاع متبرکه بوده است. البته از مناسک آیینی بخاک‌سپاری شهید نیز نباید غفلت نمود. جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران هرچند از تأثیرپذیری جناح غیرمذهبی ملی‌گرایان متأثر بود اما متأثر از وجوه آیینی نهاد مزار بوده است. رهبر این جبهه وصیت بخاک‌سپاری در کنار شهدای سی تیر داشته اما رژیم استبدادی وقت به علت تأثیر نمادین و مهم قبور شهدای سی تیر و آرمیدن رهبر این جنبش در کنار آنان و تأثیرات سیاسی و اجتماعی این مزارات، از عملی شدن آن جلوگیری نمود. جنبش ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به رهبری امام خمینی ره نیز متأثر از مراسم سالگرد شهادت امام صادق ع و سپس چله‌گیری شهدای این مراسم بود. یکی از دلایل ترس رژیم استبدادی وقت نیز از به شهادت رساندن رهبری جنبش، تبدیل شدن آرامگاه وی به بقعه متبرکه برای مبارزان بود. انقلاب اسلامی و دفاع مقدس نیز متأثر از مراسم تشییع جنازه شهیدان بود. این مراسم آیینی هیجان و شور عظیمی در جمعیت تشییع‌کننده برای اعلام وفاداری به نظام سیاسی و اعلام مبارزه با دشمنان نظام و کشور ایجاد می‌نمود و فرایند بسیج اجتماعی را تسهیل می‌نمود. دیگر جلوه تأثیرگذاری

نهاد بقاع متبرکه و مراسم آیینی درگذشتگان در تحولات اجتماعی ایران شکل‌گیری هیئت‌های مذهبی است. به این ترتیب هیئت کارکرد اجتماعی سیاسی یافت و هم به مارزه برای کسب قدرت سیاسی مبادرت نمود و هم این‌که در این عرصه کامیاب گردید و دولت مطلوب خویش در چرخه مسئولیت قرار داد.

منابع

- آبراهامیان، یراوند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گلمحمدی و محمدابراهیم فتاحی، ج ۱ دهم، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳
- آدمیت، فریدون (۱۳۷۸)؛ امیرکبیر و ایران؛ تهران: انتشارات امیرکبیر
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۷۵)؛ مقدمه ابن‌خلدون (ترجمه محمد پروین گنابادی) ج ۱؛ تهران: علمی فرهنگی
- ار. کدی، نیکی، ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، قلم، ۱۳۵۹
- اسپوزیتو، جان. ال، انقلاب ایران و بازتاب‌های جهانی آن، ترجمه محسن مدیر شانهچی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱
- اسکاچپول، تدا، «دولت رانتیر و اسلام شیعی در انقلاب ایران»، ترجمه محمدتقی دلفروز، فصلنامه مطالعات راهبردی، ۱۳۸۱.
- ارلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفة الأئمه (محقق/ مصحح: سید هاشم رسولی محلاتی)؛ تبریز: انتشارات بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
- امین‌الدوله میرزا علی‌خان، خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰، ص ۱۴۴
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان، همان، ص ۱۵۲؛ عباس میرزا ملک‌آرا، همان، ص ۷۸
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۷)؛ آخرت و خدا هدف بعثت انبیاء؛ تهران: نشر رسا
- بادامچیان، اسدالله؛ آشنایی با جمعیت مولفه اسلامی، تهران، اندیشه ناب، ۱۳۸۵، ص ۴۷.
- براون، ادوارد (۱۳۹۷)؛ انقلاب مشروطیت ایران (ترجمه مهدی قزوینی)؛ نشر: کویر؛ چاپ اول

- بصیری، احمد (۱۳۶۳)؛ کتاب آبی، ج ۱۰/۱۱ نشر نو، چاپ دوم
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۸۸)؛ منطق اکتشاف علمی (ترجمه سیدحسین کمالی)؛ تهران: علمی و فرهنگی
- تاجیک، محمد رضا، میشل فوکو و انقلاب اسلامی (تهران، دانش و پژوهش ایران، ۱۳۷۸
- تیبان، دفتر سوم: قیام عاشورا در پیام امام خمینی (تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- تیموری، ابراهیم، تحریم تنباکو یا اولین مقاومت منفی در ایران، تهران: ۱۳۲۸، صص ۶۹ - ۶۸
- حقیقی، شاهرخ، گذار از مدرنیته نیچه، فوکو، لیوتار و دریدا، تهران، آگاه، ۱۳۸۱.
- جوادی آملی، عبدالله؛ معاد در قرآن؛ قم: اسراء، ۱۳۸۰ ش.
- دهخدا، علی اکبر؛ لغتنامه دهخدا، سرواژه‌های گور، مرقد، آرامگاه، مدفن، دخمه، گورگاه و نهفت.
- دوانی، علی (۱۳۹۴)؛ نهضت روحانیون ایران؛ تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- رحمانی همدانی، احمد، برگزیده فاطمه زهرا سلام الله علیها شادمانی دل پیامبر صلی الله علیه و آله، ترجمه سیدحسین افتخارزاده سبزواری، تهران، بدر، ۱۳۸۹ ش.
- رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۵۲)؛ انقلاب مشروطیت ایران؛ تهران: ابن سینا
- زیباکلام، صادق، سنت و مدرنیته، تهران: روزنه، ۱۳۸۲، ص ۳۳۴
- عراقی، مهدی؛ ناگفته‌ها و خاطرات شهیدمهدی عراقی، به کوشش محمود مقدسی، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۰، ص ۱۶۵.
- شریعتی، علی (۱۳۹۸)؛ حسین وارث آدم؛ تهران: چاپخش
- شریفی، حسین؛ معادآموزی در هندسه دین: روش‌ها و ابزارها؛ قم: بوستان کتاب؛ ۱۳۹۵ ش.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷)؛ تهذیب الاحکام، ج ۶؛ مصحح: حسن الموسوی خراسانی؛ تهران: دارالکتاب الاسلامیه
- عنایت، حمید، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۱
- فوزی توپسرکانی، یحیی؛ تحولات سیاسی - اجتماعی بعد از انقلاب اسلامی ایران، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۹۰.
- فوکو، میشل (۱۳۸۱)؛ ایرانیها چه رؤیایی در سر دارند؛ تهران: نشر نی
- قبادی، علیرضا (۱۳۸۱)؛ بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم دینی با تاکید بر مراسم عاشورا، پایان نامه

کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، استاد راهنما غلامرضا جمشیدیها؛ تهران: دانشگاه تهران

- کسروی احمد، تاریخ هجده‌ساله آذربایجان،

- کسروی احمد، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷

- کرین، هانری (۱۳۹۸)؛ ملاصدرا(ت: ذبیح‌الله منصوری)؛ تهران: انتشارات بدرقه جاویدان؛ چاپ یازدهم

- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۵)؛ *اصول کافی* (ترجمه صادق حسن زاده)؛ تهران: انتشارات قائم آل محمد،

- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۶)؛ جامعه‌شناسی (ترجمه منوچهر صبوری)؛ تهران: نشر نی

- مدنی، سیدجلال‌الدین؛ تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۱۰۵-۱۰۰

- میرشکاری، جواد، فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان (ویراستار: دفتر هشتم). تهران :

انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ذیل سرواژه گور

- مطهری، مرتضی؛ معاد؛ قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۹ ش.

- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ پیام قرآن (تفسیر نمونه موضوعی)؛ قم: مطبوعاتی هدف؛ ۱۳۶۹ ش. قرآن کریم.

- ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، دو جلد، تهران: آگاه،

۱۳۶۲، ص ۱۹

- نجاتی، غلامرضا (۱۳۹۷)؛ تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران؛ تهران: رسا

- نراقی، احمد (۱۳۷۴) رساله دین شناختی مدلی در تحلیل ایمان ابراهیمی؛ تهران: طرح نو

- همیلتون، ملکم (۱۳۷۷)؛ جامعه‌شناسی دین (ترجمه محسن ثلاثی)؛ تهران: تیبان

- فصلنامه دولت‌پژوهی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۹۶، صفحات

۱-۴۱

- فصلنامه علمی پژوهش باغ‌نظر مرکز پژوهشی هنر، معماری و شهرسازی نظر شماره هفده / سال

هشتم / تابستان ۱۳۹۹

-- فصلنامه پژوهش دینی، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱

- جامعه‌شناسی کاربردی سال سیام، شماره پیاپی (۴۷) شماره دوم، تابستان ۱۳۹۸- ۸۰۸-۸۸۱ص
- پایگاه حوزه به نقل از مجله پاسدار اسلام، تیر ۱۳۷۶، ش ۱۸۷، اعتقاد به معاد و موانع گسترش آن
- سایت مشرق نیوز، ۱۱ بهمن ۹۷.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۴ اسفند ۱۳۹۷
- سایت شهر آرام نیوز، ۲۸ مرداد ۱۳۹۸ خ
- سایت شهریار نیوز، ۱۴ بهمن ۱۳۹۷
- خبرگزاری مهر، ۲۹ مهر ۱۳۹۶
- خبرگزاری دانشجو، ۱ تیرماه ۱۳۸۷

- <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/89/3388/15576/>

-Hod gson, G. M. (2006). What Are Institutions? Journal of Economic Issues, XL, (1).

Jameson, Kenneth P. (2006). Has Institutionalism Won the Development Debate?. Journal of Economic Issues, 40(2).